

KERESZTÉNY ÉLŐK – POGÁNY HOLTAK Egy hiedelemlény metamorfózisai a szláv népek hitvilágában

Sarnyai Csaba

A különböző szláv népek hitvilága a mai napig számtalan olyan ősi képzetet őrzött meg, melyek már a valamikori egységes szláv mitológiában is fontos szerepet tölthettek be. A szláv mitológiai rendszer fokozatos differenciálódása, a nyugati, keleti, valamint déli variánsok kialakulása során ezen alapvető képzetek eredeti funkcióikat tekintve nem sokat változtak, azonban több vonatkozásban is jelentős átalakuláson mentek keresztül. Ezek közül is mind jelentőségükben, mind tematikai sokszínűségükben kiemelkednek azok a túlvilágképzetek, melyek a szlávok XIX–XX. századi hitvilága szempontjából a mai napig meghatározóak. Kitűnő példa erre a legtöbb szláv nép hiedelemvilágában indoeurópai örökségként fennmaradt **navь* képzete, amely folyamatos formálódása közben mindig is az élők közé visszajáró túlvilágiakkal állt kapcsolatban, nemegyszer pedig azok megnevezésére szolgált.

A szlovák *nava* eredetileg ‘jó lelkek hajléka’, a cseh *náv*, *náva* kifejezés pedig ‘*síron túli világ*’ értelemben volt használatos (Machek 1997: 391). Ugyanígy az *unaviti* ige is valahányszor ‘megöl’, ‘*elpusztít*’ értelemben szerepel az ócseh szövegekben: „*mlatem čvrtého unavi*”¹ (Афанасьев 1970: 236). Ez a jelenség a keleti szláv hagyomány számára sem idegen, hiszen nemegyszer a *navь* szóval jelölték a halált, mint például „Muromi Pjotr és Fevronyija legendájában” is (XV. század), ahol a *в нави зрети* kifejezést a ‘*halállal szembenéz*’ jelentésben olvashatjuk: «*Она же рече: 'Отець и мати моя поидоша взаєм плакати. Брат же мой иде чрез ноги в нави зрети'*»² (Повесть 1984: 634). Jellemző módon a bibliai könyvek órosz fordításában a ma használatos *ад* helyett szintúgy a *navь* kifejezés szerepel pokol értelemben.³ A fogalom maga azonban a középkor folyamán leggyak-

¹ A negyediket harci kalapáccsal csapja agyon.

² Ő pedig azt mondta: „Atyám és anyám elmentek kölcsönbe sírni. Bátyám pedig elmegy lábai alatt a halállal szembenézni.”

³ Ennek ürügyén egyes kutatók nem egyszer „újraértelmezték” a szlávok népi világképét a XX. század folyamán, mégpedig a híres-hírhedt „Velesz Könyve” (Велесова Книга) alapján, melyben kiemelt szerep jut a *navь* képzetének. Szulakadzev, s legfőképpen

rabban a „visszajáró holtak”, azaz az orosz *покойник* és *мертвец*, valamint az ukrán *мертвяк* képzetköréhez társult, s nem a túlvilág vagy a túlvilági lét megnevezésére szolgált.

A kijevi Rusz krónikáiban gyakran fellelhető *навь*, még gyakrabban a semleges nemű *навье* elnevezés lényegében még elvont jelentéssel bírt, s jóval kevésbé volt árnyalt, mint például a későbbi ukrán, vagy akár orosz hitvilágban. E „túlvilági hatalmakról” a középkorban úgy hitték, hogy esetenként segíthetik ugyan az élőket, leginkább mégis az emberek életére törő, általában láthatatlan lényekként tartották számon őket. Hogy mennyire elevenen élt a kijevi Ruszban a bennük való hit, jól mutatja az Őskrónika 1092-es tudósítása, miszerint ők szabadítják a világra a szörnyű aszályt, mikor az erdők és a mocsarak „maguktól látszanak lángba borulni”, s Polockban láthatatlan lovasok képében a pestis nyilait (vö. villám) zúdítják a védtelen emberekre: *«Предивно бысть чудо Полотьскѣ в мечтѣ: бываше в ноци тутънь, стаяше по улици, яко человекѣи рищюще бѣси. Аще кто вылѣзаше ис хоромины, хотя видѣти, абье уязвень будяше невидимо от бѣсовъ язвою, и с того умираху, и не смяху излазити ис хоромъ. Посемъ же начаша в дне являтися на конихъ, и не бѣ ихъ видѣти самѣхъ, но конь ихъ видѣти копыта; и тако уязвляху люди полоцкыя и его область. Тѣмъ и человекѣи глаголаху, яко навье бьють полочаны»*⁴

Miroljubov „Szláv Védákként” is ismert eme alkotása (erről bővebben l. pl. Дудко 2002: 286) már csak azért is figyelmet érdemel, mert kétségkívül kuriózumnak, izgalmas kultúrtörténeti kísérletnek számít, másrészt pedig mind tudományos, mind kevésbé tudományos kiadásai révén nagy népszerűségnek örvend Oroszországban, leginkább pedig Ukrajnában. A könyv tanúsága szerint a mindenség „három alapvető szubsztanciája” az égi, a földi, valamint a földalatti világ (l. Бегунов 1993: 250). A látható, anyagi világ így a *Явь* lenne (vö. orosz *явный* ‘szemmel látható’; *явление* ‘jelenség’; stb.). A második az istenek (adott esetben, mondjuk, Szvarog, stb.) igazsága, maguk az „égi törvények”, azaz a *Правь* (vö. orosz *правда* ‘igazság’). A világ harmadik „szubsztanciája” ebből következően a *Навь* (vö. orosz, ukrán *навь* ‘visszajáró halott’), vagyis a holtak nem anyagi természetű világa. Azonban a keleti szláv népek esetében az égi, földi, s alvilági szférák ilyen elkülönítése, s az azokhoz rendelt erkölcsi értékminőségek sokkal inkább a keresztény menny–föld–pokol hármasságos visszavetítésére, pontosabban fogalmazva, a három világ univerzális mítoszára emlékeztet, legfőképpen pedig frappáns szójátéknak tűnik, mintsem egy autentikus állapot rekonstrukciójának.

⁴ Hatalmas csoda és káprázat jelent meg Polockban: egész éjjel dobogás hallatszott, nyögések töltötték meg az utcákat, ördögök vágattak, akár az emberek szoktak. Ki pedig házából előjött, hogy lássa mindezeket, nyomban métellyel mételyezték azt a láthatatlan ördögök, mitől meghalt, és eképp senki sem merészelt kilépni házából. De aztán azok

(ПВЛ: 224). Az embereket büntető navok érdekes változatával találkozunk a Perejaszlavi másolatban is: «Они-жъ рѣша: изъ навеи дѣти насъ емлютъ»⁵ (Афанасьев 1970: 236). Ahogy arra több kutató is rámutat, maga a tény, hogy a *навье* szó semleges nemű, már önmagában is valami személytelenre utal, ami nem rendelkezik sem emberi, sem bármi más konkrét formával (l. pl. Власова 2001: 344). Ehhez hozzátehetjük még, hogy folyton hangsúlyozott láthatatlanságuk szintén ezt támasztja alá.

Ezzel szemben a XIX–XX. századi ukrán és orosz néphit *навь* képzete valójában már teljes mértékben megfeleltethető a visszajáró, azaz tisztátalan holtak fogalmának. Elnevezésében hasonló hiedelemként az orosz *навной, намной* is, alakja azonban már a családi tűzhely és a házigazda védelmezőjéhez (*домовой*) áll közel, ami jól érzékelteti a ház szellemgazdája és az ősök kultusza közötti szoros kapcsolatot. A háziak védelmezőjével ellentétben azonban e hiedelemként markánsabban őrizte meg holt természetéből adódó kegyetlen vonásait: gyakran ráront az alvó emberre, akinek a testén ilyenkor jókora véraláfutások támadnak (Власова 2001: 344). Borisz Ribakov élesen különválasztja az ősök és a *навь* tisztületét, mivel nézetei szerint az előbbi alatt az emberek *saját* halottjaikat, vagyis ősapáik lelkét értették, míg utóbbi a számukra *idegen* holtakat, az ellenséges lelkeket jelentette (Рыбаков 1987: 462). Az általános orosz néphit szerint azonban a *навь* névvel illetett, „odaátról” visszajáró holtak a nagy ünnepek előtt éppen azért térnek vissza rokonaik házába, hogy velük együtt üljék meg az ünnepet (Власова 2001: 343). Az élőkkel legtöbbször „békésen” együtt ünneplő holtak alatt tehát a „saját” holtakat, vagyis az elhunyt családtagokat értették. Ezzel szemben Oroszország délnyugati részén nagycsütörtököt többek között éppen azért hívják a „holtak húsvétjának” (Пасха мертвецов), illetve a „navok húsvétjának” (навский великдень), mert ezen a napon a holtak misét tartanak a templomban (Власова 2001: 343). Az éjfélkor magától megkonduló harang jelezte a holtak miséjének kezdetét, mikor is az emberek messzire elkerülték a templomot, mert a holtak ilyenkor elveszejtették azt, aki hívatlanul megleszte őket. Az ukrán hagyomány még ennél is jóval mar-

már világos nappal is megjelentek lovaikon, s noha őket magukat senki sem láthatta, ám a lópaták nyomait jól látták; emígyen mételyezték meg azok az embereket Polockban és egész vidékén. Az emberek pedig azt beszélték, hogy a navok vágják a polockiakat.

⁵ És ők (az emberek) azt mondták: a holtakból való gyermekek elragadnak bennünket.

kánsabban őrizte meg a visszajáró holtak emberellenes, azaz „idegen” vonásait. Ukrajnában a „holtak húsvétja” (навський великдень, мертвецький великдень) egyike annak a három kivételes alkalomnak, mikor is az Isten „megengedi” a holtaknak, hogy visszatérjenek a túlvilágról, s még egyszer megbánják bűneiket. Bár minden valószínűség szerint ezzel magyarázhatóak az orosz variáns templomban misét mondó halottjai is, az ukrán hagyomány szerint e napon sem a keresztnek, sem az imának nincs hatalma rajtuk, s ha élő emberrel találkoznak, addig fojtogatják, amíg meg nem hal. Hogy ezt elkerüljék, az emberek ilyenkor vízzel locsolták meg magukat, és legfőképpen egymást, mert hitük szerint „a holtak rettegnek a nedvességtől” (Воропай 1958: 367). Az egyik ukrán hiedelemmonda részletesen elbeszéli a holtak húsvétjának eseményeit: *«В Чистий четвер мерці встають опівночі з своїх гробів і приходять під церкву на звук дзвонів, що б'ють тільки три рази. Зібравшись, вони стають перед церквою. Виходить священник, теж мрець, і голосно проказує якусь молитву, що від неї самі двері в церкві відчиняються. Мерці входять до церкви, і священник починає Богослуження. Перед вівтарем стоять діти і тримають у руках крашанки, наповнені клоччям. Як Богослуження скінчиться, всі мерці христосуються, а потім виходять з церкви і стають перед її дверима. Після того, як священник знову прочитає якусь молитву, двері церкви самі замикаються, а мерці йдуть на цвинтар і лягають у свої могили»*⁶ (Воропай 1958: 367).

Hasonlóképpen nagy hangsúlyt kap az ilyen hiedelemalakok élőkkel szembeni „idegen” volta a szintén a *навь* szóból származtatható ukrán *мавка* esetében is. Az ukrán népi kultúra avatott kutatója, Mikola Kosztomarov is egyenlőségjelet tesz a *мавка*, valamint az ukrán és orosz kultúrában viszonylag későn (XVIII. század) meghonosodott *русалка* elnevezéssel illetett hiedelemalakok között, hangsúlyozva, hogy a *мавка* nyilvánvalóan a

⁶ Nagycsütörtök napján éjfélkor a holtak kikelnek a sírjukból, és amint a harang háromszor megkondul, a templom előtt gyülekeznek. Ekkor megérkezik a pap, aki maga is halott, és hangosan imádkozni kezd. Erre magától kitarul a templom kapuja, mindannyian bemennek, s elkezdődik a mise. Eközben az oltár előtt gyerekek állnak, kezükben kóccal kitömött hímes tojásokkal. Amikor a mise véget ér, minden halott háromszor megcsókolja a többieket, kijönnek a templomból, és megállnak az ajtó előtt. Ezután a pap megint hangosan imádkozni kezd, mire a kapu bezáródik, a holtak pedig visszamennek a temetőbe, és sírjukba fekszenek.

навь szóból származó *навка* eltorzult (eltorzított) alakváltozata⁷ (Костомаров 1994: 276). Az ukrán néphit mind külseje, mind származása és funkciói tekintetében hasonló módon kezeli, sőt, legtöbbször azonosítja is a *навка* alakját a *ruszalkáéval*, mint ahogyan az ukrán nyelv értelmező szótáraiban is szinonimaként szerepelnek (l. pl. Білецький–Носенко 1986: 217; Бусел 2001: 502).

E tisztátalanok a vízbe fúlt leányok, illetve a keresztleetlenül elhalt lánygyermek lelkéből élednek újjá (Іванов–Топоров 1995: 253; Маркевич 1991: 57), azaz olyan holtak, akik „megtartották azt a szokásukat, hogy ártsanak az embereknek” (Костомаров 1994: 276). Általánosan elterjedt hiedelem szerint e lények már pusztta megjelenésükkel is elborzasztják az élőket, mivel nincs hátuk, s ezért hátulról tisztán láthatók belső szerveik (Іванов–Топоров 1995: 253). Ennek ellenére nem mindig rémisztőek, sok vidéken nimfaszerű szép lányoknak tartják őket, akik hosszú hajukat kibontva hordják, s a vizekben, ritkábban pedig az erdőkben, vagy a dús fűvű mezőkön élnek (Костомаров 1994: 276). Ugyanakkor a *навка* alakjához számtalan más hiedelem is kapcsolódik az ukrán hagyományban, s alapjában véve pusztító rémalakként jelenik meg, aki elveszejtí azokat, akik bizonyos, vele kapcsolatos tilalmakat nem tartanak be. Leginkább az ún. „zöld héten” (зеленая неделя), azaz a „ruszalkák hetében” (русальная неделя)⁸ veszélyes az emberekre, főképpen a fiatal lányokra. Іленкор e démoni lények éjfélkor felkorbácsolják a hullámokat, mind kijönnek a folyóból (ekkor szépek és ruhátlanok, hosszú hajuk leengedve), és a holdfényben a mezőkön kóborolnak, a fák ágain másznak, és magukhoz csalogatják az élőket, hogy halálra csiklandozzák őket (Маркевич 1991: 56–57). A fiatal lányok éppen emiatt a „zöld hetet” megelőző szombattól kezdve nem fürdenek a folyókban, nem mennek egyedül a mezőre, hogy „a *навкák* ne csiklandozzák őket”, s védel-

⁷ Alekszandr Afanaszjev azonban elutasítja ezt a nézetet, arra hivatkozva, hogy az ukránság körében gyakorta használt *навы*, *навський* szavak esetében egyszer sem találkoztunk a szókezdő hang ilyen megváltozásával. Ezért sok kortársához hasonlóan Afanaszjev a *навка* elnevezést a *мал*, *малый* (a.m. ‘kicsi’, ‘apró’) melléknevek kicsinyítő képzős alakjával hozza összefüggésbe (vö. *малко* ‘gyerek’, *малка* ‘kistermetű nő’). Mindezt többek között azzal a ténnyel igyekszik alátámasztani, hogy Ukrajna bizonyos vidékein a *навкái* ténylegesen aprótermetű nőnek képzelik el, s ennek megfelelően valóban *малка*-nak nevezik (l. Афанасьев 1970: 241).

⁸ Pünkösdi hete.

mező amulettként a keblükbe ürmöt vagy lestyánt rejtenek (Маркевич 1991: 57). A mavka leginkább „zöld hét” csütörtökjén (Зеленый четверг) veszélyes, ami miatt ezt a napot sokhelyütt ruszalkák vagy mavkák „húsvétjának” nevezték (Русалчин vagy Мавский великдень). Ezen a napon a lányok és az asszonyok – attól félve, hogy magukra haragítják őket – nem végeztek semmilyen munkát, és ha minden igyekezetük ellenére sem tudták elkerülni, hogy folyóba lépjenek, először ürmöt dobtak a vízbe (Маркевич 1991: 57). Ha „zöld héten” a mezőn vagy a ligetekben járva a mavka élő emberrel találkozik, találós kérdést tesz fel neki, és amennyiben az nem tud erre válaszolni, halálra csiklandozza (Костомаров 1994: 276–277). E hétnek megvan a maga népköltészete is, e népdalok pedig sokszor éppen azt beszélik el drámai tömörséggel, hogyan veszejt el kérdésével a ruszalka vagy mavka az óvatlan halandókat:

*Ой бижыть, бижыть мыла дивчына,
А за нею да русалочка.
Ты послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі тры загадочки:
Як угадаеш – до батька пуцу,
Не угадаеш – до себе визьму:
Ой, що росте без кореня,
А що бижыть без повода,
А що цвите та без цвиту?
Каминь росте без кореня,
Вода бижыть без повода,
Папороть росте та без цвиту.
Панночка загадочки не вгадала,
Русалочка панночку залоскотала.⁹ (Маркевич 1991: 57)*

⁹ Magyar fordításban:

Jaj, fut, csak fut a kis leányka,
Nyomában a ruszálowska.
Hallgass ide, szép gyermekem,
Három kérdést mondok neked:
Megfelelsz rá, atyádhoz mehetsz,
Nem felelsz rá – magammal elvittelek:
Jaj, hát mi nő gyökér nélkül,
Mi vágthatat gyeplő nélkül,
Mi virágzik virágtalan?

A *mavka* ugyanakkor az ukrán folklórban nemegyszer a tulajdon anyja által meggyilkolt, ruhátlan és megszorított lényként szerepel, aki kiszolgáltatottságában időnként az emberek segítségét kéri. Az egyik népdalban például a *mavkák* egy nyírfa ágán ülnek, és az asszonyokat kérlelik, hogy legalább egy darab rongyot adjanak nekik, amivel elfedhetik meztelen testüket (Костомаров 1994: 276). A hucul néphitben a *mavka* neve *нявка*, és egyenesen olyan láthatatlan lényként jelenik meg, akinek alakjához az elkerülhetetlen, s egyszersmind kegyetlen végzet képzete társul. Éppen emiatt gyakorta szerepel olyan elátkozott gyermekként, aki sírva könyörög megkereszteléséért, vagyis a tulajdonképpeni megszabadulásáért, megváltásáért. Ha mégsem keresztelik meg, borzalmas sors jut neki osztályrészül a másvilágon, ahol vagy a vademberek falják fel, vagy halála utáni szörnyű büntetésképpen saját anyjának kell őt megennie: *«Лучше ся, що дівка тратить дитину, – місце де дитина страчена, називає ся страче. Така дитина не хрещена і гола, тому вона плаче о півночі нового місяця та просить хреста і крижми. (...) Колиж до 12-ого року дитина не хрещена, то стає нявкою або бісицею; нявка з переду як челядина, а заду видно утробу; вона тожже бути челядиною, або чоловіком, її ніхто не видить так як юду. Нявок ловлять дикі люде. (...) Коли до смерті матері не з'їдять нявку дикі люде, мусить її рідна мама на тім світі з'їсти за то, що згубила власну дитину»*¹⁰ (Хобзей 2002: 138).

Hucul hiedelem szerint (Rahó környéke) férfiból is lehet halála után *mavka*, akinek *н'авкун* vagy *маўнун* a neve, s társnői között ilyenkor mindig neki jut a vezető szerep: *«Маўки – деўкі такі ўсе ў белом, лохматие,*

Kő nő nagyra gyökér nélkül,
Víz fut gyorsan gyepelő nélkül,
Páfrány nyílik virágtalan.
A választ a leány sehogy sem tudta,
A ruszálócška agyoncsiklandozta.

¹⁰ Előfordul, hogy egy leányanya elveszejtí a gyermekét, az olyan helyet pedig, ahol elveszejtette, „veszejtőnek” nevezik. Az ilyen gyerek keresztetetlen és ruhátlan, ezért újhald idején éjjélkor sír, és kéri a keresztet, hogy megkereszteljék. Ha tizenkét éves koráig nem keresztelik meg, akkor *nyavka* lesz belőle vagy ördöglány. A *nyavka* előről (olyan) mint a háziasszony, hátulról pedig látszik a bendője; lehet asszony vagy emberforma, nem látja senki, mint az ördögöt. A *nyavká*ra a vademberek vadásznak. Ha a vademberek nem falják fel a *nyavkát* az anyja haláláig, akkor a másvilágon, amiért elpusztította saját gyermekét, szülőanyjának kell megennie őt.

глаза светятся... И мужчина мог русалкой стать. Он главный тогда у их буў. Маўнун звали. А маўки – то нехрешичони деўки»¹¹ (Хобзей 2002: 139).

A mavka elnevezés a lengyel hitvilágban is ismert (miawka), ahová az ukrán nyelvből került át (Хобзей 2002: 138), ám ott alakja a mezők démonával, a południcával kontaminálódott, s a mai lengyel folklórban már e két elnevezést szinonimaként használják: „Miawky, duchy w zbożu, opie-kunki urodzaju”¹² (Хобзей 2002: 138).

Egészen más a helyzet a délszláv, azon belül is a bolgár hagyomány esetében, ahol a *навь* képzetének vonatkozásában olyan sajátos jelenség fedezhető fel, amely érzékletesen tárja fel annak összetett, szinkretikus mivoltát. Egyrészt a legelterjedtebb, kevésbé részletekbe menő elképzelés szerint a *нави*, *навяци* szintén a keresztleetlen gyerekek lelkéből újjáéledő tisztátalan lények, ám ezek már mind az emberre és állatra egyaránt veszélyes vérszopók (Вакарелски 1977: 432). Ugyanakkor más vidékeken ez az elnevezés már konkrétan olyan gonosz szellemeket (más változatban tizenkét varázslónőt) takar, akik kimondottan a szülő nők vérére isszák (Иванов–Топоров 1995: 271). Gyakran szerepelnek a bolgár folklórban a messzi tengerentúlról érkező három nőalaként is, akik a gyermekágyas anyát vagy mély önkívületbe taszítják, vagy egyenesen elpusztítják (Вакарелски 1977: 432). Ez utóbbiak neve lehet *ерменки* (örmény nők) is, ezzel hangsúlyozandó „messziről jött” voltukat. E hiedelem másik, dobрудzsi változata szerint a szülésbe belehalt, személyes tárgyai nélkül eltemetett anyák válnak haláluk után ilyen lényekké, akiket szintén *ерменки* néven tartanak számon (Стойнев 2006: 204). Más vidékeken a *навяк* a holtak lelkéből támadó, láthatatlan madár vagy pedig kopasz csirke alakú démon, aki esős, viharos éjszakákon, „gonosz szelek szárnyán” tovaszállva, halált hozó sikoltásával veszíti el a halandókat (Георгиева 1985: 52).

Általánosságban véve tehát a bolgár folklórban e hiedelemlény a halál megtestesüléseként, illetve a halál „lekeként” értelmezhető (Иванов–Топоров 1995: 271; Стойнев 1988: 59), melyben egyesülni látszik a szlávokra általában is jellemző vámpír-, illetve halálmadár-képzet, ugyanakkor e többféle névváltozatban ismert hiedelemalak az esetek többségében elsődlegesen a születéssel, illetve a szüléssel áll kapcsolatban. Hasonló, ún. gyer-

¹¹ A mavkák mind fehérruhás, kócos lányok, a szemük világít... Férfiből is lehetett ruszalka. Akkor ő volt a ruszalkák között az első. Mavpunnak hívták. A mavkák meg keresztleetlen lányok.

¹² A miawkák a gabonában (élő) szellemek, a termés védelmezői.

mekágyas démonokról Magyarországon Pócs Éva írt részletes tanulmányt (Pócs 2002), mely szerint már az ókori keleten is ismert volt egy, a terhes nőket, a szülő asszonyokat és a csecsemőket bántalmazó, babiloni eredetű női démon. A görögök gyermekágyas démonukat Gellónak hívták, amit a későbbi görög szerzők az idő előtt meghalt anyából lett démonnak tartanak (Pócs 2002: 218), ugyanúgy, ahogy a bolgár hagyomány az ermenki névvel illetett hiedelemalakokat. A görög Gello mellett többek között ilyen gyermekágyas démon a zsidó Lilith, vagy a mohamedán Qarina is (Pócs 2002: 213). Jellegzetességük, hogy általában nem egyedül, hanem három (vö. ermenki), leggyakrabban pedig tizenkét tagú (vö. navi mint tizenkét varázslónő) kíséretük társaságában vonulnak. Egy, a zsidóság körében használt, nyomtatott amulett szerint a démon így vall ártó tevékenységéről, mikor azt az útját elálló Éliás próféta számon kéri rajta: „*Uram, Éliás – felelte Lilith – N.N. gyermekágyas anya házához megyek, hogy elkábítsam őt, és újszülött fiacskáját elragadjam, vérével jóllakjam, tagjaiból a velőt kiszívjam, hulláját otthagyjam*” (Pócs 2002: 214).

Hasonlóképpen a bolgár néphit e kopasz csirke alakban megjelenő démonai is éjszakánként az olyan házakat látogatják, ahol újszülött van. Pnyenkor a ház kéménye körül köröznek, közben pedig füttyölnek, rikácsolnak és úgy sírnak, mint egy kisgyermek (Стойнев 2006: 204). Egyetlen céljuk, hogy ártsanak az anyának és a babának, akik, ha odabenn meghallják őket, önkívületbe esnek, hallucinálnak, belázasodnak. Ezt az életveszélyes állapotot a népnyelv szintén a *нави*, illetve *ерменки* szavakból képzett igével fejezi ki: «*те навясват, ерменясвят*». Emiatt sok vidéken a gyermekágyi láz neve így *навивница* (Стойнев 2006: 204). A gyermekágyi láz mellett gyakorta az újszülött álmatlanságát és az anya tejének elapadását is a *нави* művének tartják (Стойнев 2006: 204). Éppen emiatt a szülést követő negyven napon keresztül a gyermekágyas anyáknak számtalan szigorú szabályt és tilalmat kell betartaniuk, hogy megóvhassák gyermeküket és saját magukat a *нави* mesterkedéseivel szemben. Napnyugta után például nem mennek ki a házból, nem öntik ki az udvarra a (fürdető)vizet, esténként pedig nem hagyják a szobában kialudni a tüzet, stb. E vonatkozásban több tárgynak is fontos elhárító szerepe van: az anya és a gyermek ágyának végére például nyüstfonalat, vagy éles szerszámokat, leginkább ollót és sarlót akasztanak, illetve seprűt vagy piszkavasat tesznek (Стойнев 2006: 204). A *нави* házba való bejutását az ajtó elé rakott cserépdarab is megakadályozza,

ha parazsat tesznek rá, illetve kátránnyal¹³ kenik be (Стойнев 2006: 204). A navi elleni védekezésül a szülő nők és a gyermekágyas anyák gyakran ún. „nav-csontot” (*навя кост*)¹⁴ rejtenek talizmánként a ruhájukba, ami nem más, mint egy olyan kis nőstény állat apró csontja, amelyik születésekor pusztult el (Стойнев 2006: 204).

Mindebből jól látszik, hogy a bolgár hitvilág e vonatkozásban jelentősen eltér a többi szláv nép hiedelemvilágától, hiszen esetében a *нави* olyan sajátos szinkretikus képzetként jelenik meg, melyben a szlávokra általánosságban véve jellemző halottkultusz, valamint egy, a szlávásra semmilyen formában nem jellemző, idegen (azaz közel-keleti) eredetű gyermekágyas démon kultusza olvadt össze.

Az egyes szláv népek XIX–XX. századi hiedelemvilágának jellegzetes démonszerű lénye, a holtak lelkéből támadó ún. *навь* tehát egyike a legmarkánsabb képzeteknek. A legtöbb szláv nép esetében e fogalom mindig is a halottkultusszal állt összefüggésben, s eredendően – kevéssé konkretizált, elvontabb formában – a síron túli világot, illetve magát a halált jelentette, a későbbiekben azonban már egy-egy meghatározott hiedelemlény alakjához kapcsolódott. Ennek megfelelően a régi orosz krónikákban láthatatlan, járványokat támasztó lovas démonok képében jelenik meg, majd a XIX–XX. századi néphitben alakja már konkrétabb formát ölt, s a visszajáró holtak képzetköréhez társul. A képzet maga leginkább az ukrán hiedelemvilágban megy át jelentős változáson, ahol e hiedelemlény ugyan továbbra is megtartja eredetéből adódó „holt természetét”, ám ezzel párhuzamosan egy nimfaszerű lény vonásait ölti magára, sőt, a lengyel hitvilágba átkerülve egyenesen a vegetáció, illetve a gabonafélék védelmezőjeként jelenik meg. Ezzel szemben a bolgár hiedelemvilágban vámpírszerű lényként viselkedik, és a közel-keleti, illetve görög démonképzetek hatására – a szláv hagyományban egyébként teljesen ismeretlen – gyermekágyas démonná válik. E mitológiai alakok transzformációi így az évszázadok folyamán olyan sokszínű változottságot eredményeztek, amelyek gyakran látszólagos ellentmondásokhoz

¹³ Bolgár néphit szerint a kátrány mágikus erővel rendelkezik, ezért minden ártó lény – többek között a navi is – retteg tőle. Az első gyermek születésekor ezért a bába kátránnyal keni be az anya homlokát, hogy a későbbiekben a navik – akik már a kátrány szagától is menekülnek – ne árthassanak neki.

¹⁴ Az ún. „nav-csont” – bolgár *навя кост*, orosz *навь косточка* – több szláv nép hiedelemvilágában is felbukkan mint a halál közvetlen kiváltó oka. A népi elképzelés szerint ez az apró csont azután megmarad a bomló holttestben (Иванов–Топоров 1995: 271).

vezettek a XIX–XX. századi szláv népi világgépben. Az ilyen ellentmondások azonban feloldhatók az egyes szláv hiedelemalakok más szláv népek hiedelemlényeivel való összevetésével és párhuzamba állításával, illetve – a bolgár hitvilág esetében – a szláv képzetekkel nem rokon képzetek eredetének, közel-keleti és balkáni párhuzamainak vizsgálatával.

IRODALOM

- Machek, V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Lidové noviny, 1997.
- Pócs É.* „Lilith és kísérete”. Gyermekágyas-démonoktól védő ráolvasások Dél-Kelet-Európában és a Közel-Keleten. In: Pócs É. Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I. Budapest: L'Harmattan, 2002. 213–238.
- Афанасьев, А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Т. 3. (1869) Репринтное издание. Paris: Mouton, 1970.
- Бегунов, Ю. К.* Обретение «Велесовой Книги». In: Баженова, А. И. – Вардугин, В. И. (сост.) Мифы древних славян. Саратов: Надежда, 1993. 247–251.
- Білецький-Носенко, П.* (сост.) Словник української мови. Київ, 1986.
- Бусел, В. Т.* (сост.) Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ: Ірпінь, 2001.
- Вакарелски, Х.* Етнография на България. София: Наука и изкуство, 1977.
- Власова, М. Н.* Русские суеверия. СПб.: Азбука-классика, 2001.
- Воропай, О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т.1. Мюнхен: Українське Видавництво, 1958.
- Георгиева, И.* Мирогледът на български народ от средата на XIX до началото на XX в. In: Етнография на България. Т.3. Духовна култура. София: БАН, 1985. 35–58.
- Дудко, Д. М.* История и религия славян по «Велесовой Книге». In: Дудко, Д. М. (сост.) Велесова Книга. М.: Эксмо, 2002. 235–286.
- Иванов, В. В. – Топоров, В. Н.* In: Славянская мифология. Энциклопедический словарь. М.: Эллис Лак, 1995. 253 (Мавки), 271 (Навь).
- Костомаров, М. И.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею (1872). In: Костомаров, М. И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ: Либідь, 1994. 257–279.
- Маркевич, Н. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян (1860). In: Українці. Народні вірування, повір'я, демонологія. Київ: Либідь, 1991. 52–169.
- ПВЛ – Повесть временных лет.* In: Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII в. М.: Художественная литература, 1978. 22–277.
- Повесть – Повесть о Петре и Февронии Муромских.* In: Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. М.: Художественная литература, 1984. 626–647.

- Рыбаков, Б. А.* Язычество древней Руси. М.: Наука, 1987.
- Стойнев, А. (съст.)* Българска митология. Енциклопедичен речник. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2006.
- Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. (Светогледен анализ.) София: Народна просвета, 1988.
- Хобзей, Н.* Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002.

РЕЗЮМЕ

Христиане и язычники – живые и мертвые

Представления о нави относятся к древнейшим слоям славянской мифологии, которые берут свое начало в далеком индоевропейском прошлом. У отдельных славянских народов понятие «навь» всегда было тесно связано с культом умерших. Довольно отвлеченное понятие нави вначале обозначало потусторонний мир или саму смерть, а позднее оно соотносилось с более или менее конкретными мифологическими существами. Таким образом, в летописях Киевской Руси навь выступает в роли невидимых всадников-демонов, распространяющих эпидемии, а в восточнославянском фольклоре XIX–XX веков уже принимает более конкретный облик ходячих покойников. Метаморфоза образа нави наиболее уловима в украинской традиции, где, сохраняя свои «мертвые» черты, принимает облик феерического существа (мавка), а переходя в польскую мифологическую систему приобретает черты духа-хранителя вегетации. В то же время в болгарской народной мифологии представление о нави является синкретичным явлением (навяк), в котором общеславянский культ умерших переплетается с культом ближневосточного женского демона, карающего родильниц и беременных женщин. В результате этого навь в большинстве случаев здесь выступает уже в роли вампирообразного кровососа.